

Depozit balzamovačov zo šachtovej hrobky generála Menechibnekóna v Abúsíre

Květa Smoláriková¹

Každý Egypt'an bol presvedčený, že po smrti dosiahne večný život a po dobu trvania toho pozemského sa na jeho zaistenie poriadne pripravoval, pretože, ako sa spieva v piesni harfistu z hrobky kráľa Antefa: *...Odtiaľ sa nikto nevráti, nikto nám nepovie ako vyzerá smrť. Nikto nám neposkytne útechu, dokiaľ my sami neodídeme tam, kam oni odišli.*

Je preto veľmi prekvapujúce, že od nich samotných toho vieme o príprave zosnulého na večný život, ktorý mal kompenzovať krátkosť toho pozemského, neskutočne málo; zmienky na papyroch, výjavy zo stien hrobiek sú iba fragmentárne, a tak azda nové a dôkladne analyzované nálezy z archeologických výskumov môžu priniesť zaujímavé informácie, alebo aspoň doplniť tie staré. Stále nevieme ako presne prebiehal celý zložitý a časovo náročný proces, kedy, koľko akej suroviny použili. V posledných rokoch sa našťastie množia informácie o nálezoch depozitov balzamovačov, ktoré boli predtým na okraji záujmu archeológov, alebo sa z neznalosti mylne interpretovali. Ide v hlavnej miere o podzemné priestory, alebo i povrchové plytké jamy na okraji púšte, do ktorých sa ukladali zvyšky všetkého neupotrebného materiálu, použitého balzamovačmi v priebehu celého procesu balzamovania. Nachádzali sa jednak v blízkosti hrobky, alebo, ak boli menšie, i v nej samotnej. Podľa rešpektovaných egyptských náboženských predstáv, ako rituálne nečisté predmety, ktoré prišli do kontaktu s telom a obsahovali životnú esenciu zomrelého, nesmeli byť ďalej použité pre inú osobu, ale mali zostať navždy spojené s majiteľom a pochované spolu s ním. Veľmi často sú značne zdevastované zlodejmi hľadajúcimi cenné predmety z pohrebnej výbavy zosnulého, alebo sú ako celky príliš malé nato, aby nám poskytl dostatočné množstvo údajov. Boli odkryté na rôznych lokalitách po celom území Egypta, niekoľko depozitov sa v posledných rokoch podarilo identifikovať a bližšie analyzovať v priebehu archeologických výskumov aj na sajsko-perzskom pohrebisku v Abúsíre; ich vlastníkmi boli významní hodnostári svojej doby: admirál Udžahorresnet, alebo kňaz Iufaa. Jeden z nich, patriaci generálovi Menechibnekonovi bol však nielen neporušený od zlodejov, ale i neuveriteľne rozsiahly, dosiaľ najväčší, aký patril k nekráľovskému pohrebu – obsahoval až 322 amfor s desiatkami hieratických a démotických nápisov, s konkrétnymi údajmi o množstve a druhu použitého materiálu, a jeho časových sekvenciách. V porovnaní s asi 60

¹ Květa Smoláriková je egyptologička a klasická archeologička pôsobiaca na Českom egyptologickom ústave v Prahe. Špecializuje sa na archeológiu Neskorej doby a na problematiku gréckeho osídlenia v Egypte a grécko-egyptské vzťahy v 1. tisícročí p.n.l.

amforami patriaciami Udžahorresnetovi, asi desiatimi objavenými u Iufaa a po jednej u vedľajších hrobiek Nekóna a Gemenefhorbaka, je to zarážajúci nepomer, ktorý je ťažké vysvetliť. Archeologický výskum tak prináša nielen bližšie informácie o známych skutočnostiach, ale i množstvo nových, neočakávaných otázok. S nižším počtom 40-60 amfor sa stretávame ale aj u iných majiteľov šachtových hrobiek v neďalekej Sakkáre, alebo v Hornom Egypte, konkrétne na lokalite Asasif.

Balzamovací depozit generála Menechibnekóna leží v juhozápadnom rohu jeho pohrebneho komplexu a iba necelé tri metre od malej južnej šachty, vedúcej do pohrebnej komory so sarkofágmi, ktoré boli už v staroveku čiastočne zničené. Nejednalo sa o jednoduchú šachtu s depozitom uloženým na dne, ale o značne rozsiahle podzemné priestory, do ktorých sa vstupovalo desať metrov hlbokou šachtou s ústím spevneným radom nepálených tehál. Možno práve tie odradili zlodejov od vstupu, keď už našli vedľa ležiacu šachtu s vápencovým ústím. Šachta sa na dne členila na niekoľko kratších horizontálnych chodieb, usporiadaných viac-menej do tvaru pripomínajúceho písmeno „E“. Podlaha takto ohromného priestoru bola pokrytá veľkými egyptskými transportnými amforami, uloženými v dvoch až troch radoch nad sebou. Výnimku predstavovala iba prvá – najsevernejšia chodba, v ktorej boli uložené dôsledne rozobrané máry, na ktorých niesli zádušní kňazi múmiu Menechibnekona v deň pohrebu. Za zmienku určite stojí, že boli vyrobené z cédrového dreva, ktoré sa odjakživa do Egypta dovážalo z Libanonu a bolo nesmierne drahé. Máry, i keď rozobrané na množstvo menších i väčších latiek a ležiace vo vlhkom prostredí šachty asi od obdobia 510-500 pred Kr., boli vo výbornom stave s nádherne vyhladeným a umelecky opracovaným povrchom.

Podstatná časť amfor sa zachovala neporušená, tak ako boli pôvodne do podzemných priestorov uložené, iba nepatrné množstvo bolo následkom vlhka prasknutých, keď sa horné rady prepadli do spodnejších. Pozoruhodná je dôkladnosť, s akou boli všetky ukladané do podzemných priestorov, takže ani ich obsah, často veľmi sypký, sa nezmiešal. Pár ich bolo prázdnych, pôvodne však v nich mohla byť voda na omývanie tela, inak všetky obsahovali najrôznejší materiál používaný balzamovačmi: stovky (asi 500) menších keramických nádob uložených dovnútra v intaktnom stave, väčšie, ktoré neprešli širokým hrdlom amfor boli dôkladne rozbité a až potom vložené bez problémov dovnútra. Šlo o rôzne typy džbánov, misiek, malých pohárov, podnosov, ale i fajansových pohárikov, v ktorých boli medené nástroje, pásy plátna, živica, kusy dreva z cédru a akácie, piesok zmiešaný s hlinou, slama, jemné piliny, uhlíky, použité pochodne, atď. Nezvyčajný nález sme urobili hneď pri vchode, v dlhej spojovacej chodbe, do ktorej ústia všetky tri kratšie chodby, keď v hline a piesku,

ktoré vyplňali priestor medzi amforami, ležali dva fajansové obetné oltáriky. Veľmi úzko súviseli so vzácnym obsahom piatich vedľa ležiacich amfor. Tieto skrývali nielen 16 tenkých zlatých plieškov, ktoré boli určené pre výzdobu nechtov na nohách a rukách a fragmenty pozlátenej štukovej masky, ale i jemnú sieťku z farebných fajansových korálikov, uloženú do piesku, medzi črepy keramického džbánu. Podobné predmety zdobili samotnú múmiu Menehibnekóna spočívajúcu v pohrebnej komore, tieto, uložené v depozite balzamovačov mohli predstavovať náhradné kusy, pre prípad poškodenia tých skutočne použitých. Časť amfor bola pokrytá rohožami z trstiny a šachoru, ktoré sa, ako ostatne aj iný organický materiál, po dotyku rozpadali. Pôvodne na ne mohli ukladať používané predmety, aby neprišli do styku s udupanou zemou, ktorá pravdepodobne tvorila podlahu balzamovacích dielní. Hrdlá všetkých amfor bez rozdielu boli dôkladne zapečatené silnou vrstvou sadrovej malty a perfektne tak chránili svoj obsah, nezriedka boli do malty pridané i veľké črepy, alebo bolo ústie prekryté masívnym tanierom a ešte spevnené sadrou. V spojovacej chodbe bola okrem uložených egyptských amfor aj jedna veľká transportná amfora zo Samu, táto ale nebola plná kvalitného samského vína, ktoré sa do Egypta dovážalo v obrovských množstvách, pravdepodobne nielen pre Grékov, ale i pre bohatých Egyptanov, ale až po okraj bola naplnená uhlíkmi akáciového dreva. Navyiac, na pleci niesla nesmierne dôležitý démotický nápis, vzťahujúci sa k 39. roku vlády predposledného sajského panovníka Ahmose II./Amásisa – „39. rok vlády, 2. mesiac obdobia *achet*“. Nepochybne bola použitá sekundárne, čím by potvrdzovala Hérodotovú zmienku o tom, že prázdne grécke amfory cirkulovali dlhú dobu medzi obyvateľstvom ako nádoby na prechovávanie najrôznejšieho, hlavne tekutého materiálu. Remeselníci si v nich s obľubou nosili vodu, ako vyplýva z nálezov množstva týchto amfor v rôznych podzemných častiach hrobky. Zdá sa, že zvlášť obľúbené medzi balzamovačmi boli stredne veľké nádoby, v tvare pripomínajúcom kvapku, ktoré mohli stáť na zemi aj bez podstavca a ich obsah sa nevyliat von, rovnako tak i ovoidné, tzv. „goldfish“ nádoby, ktoré mali okrem toho i širšie hrdlo a dalo sa s nimi výborne manipulovať i jednou rukou, oba tieto typy niesli najviac nápisov. Šlo spravidla o stručné informácie o obsahu nádoby: myrha, živica, olej, farbivá, nátron, plátno, výnimkou však neboli ani oveľa konkrétnejšie nápisy vzťahujúce sa k množstvu použitého materiálu, navyiac i s časovým údajom, kedy bola ktorá surovina použitá a eventuálne i v akom množstve, napríklad: „24. deň, červené plátno, balíčky [nátronu], 45 hinov (ca 21 litrov).“

V strednej chodbe (ak sa stále držíme písmena „E“), kolmej na už spomínanú dlhú spojováciu, boli uložené ďalšie nádoby s rôznorodým obsahom. Žiaľ, ich koncentrácia a tlak na spodný rad, spolu s veľkou vlhkosťou, mali za následok skoro úplné rozbitie spodného

radu amfor a ich kontamináciu, nebolo jednoducho možné v zmäti pilín, hliny, čreпов, fragmentov plátna a uhlíkov, spoľahlivo identifikovať obsahy jednotlivých amfor. Vlhkosť spôsobila i znehodnotenie niektorých pečatí v zadných radoch, chodba bola totiž dlhá až päť metrov a široká 2,1 m. Horné rady pokrývali často výborne zachované trstinové rohože, po dotyku sa rozpadajúce. Obsah amfor tvorili z podstatnej časti jemné piliny rôznej farby a prímiesí, obyčajne používané ako výplňový materiál do rôznych dutím balzamovaného tela. To isté platí i o hline a zemi z dna amfor. Tak závažné množstvo prakticky všade prítomných surovín, z viac než stovky nádob, nemohlo byť v žiadnom prípade určené výhradne k tomuto účelu. Azda balzamovači použili hlinu, zem a piliny ako dočasnú a mobilnú podložku, umiestnenú na podlahe balzamovacej dielne, na ktorú kládli používané predmety. Dno amfor, častejšie ich celý obsah, vyplňali keramické nádoby, a to buď celé, ak boli malé a prešli hrdlom amfory, alebo rozbité, ak boli veľké. Práve na ich povrchu boli zaznamenané najkompletnejšie údaje: materiál – deň – a jeho množstvo. Amfory takéto konkrétne informácie neniesli; napríklad: na amfore číslo CLXIII bol hieratický nápis „balíčky [natronu]“, až po samý okraj bola naplnená keramikou a na jednom hrnci sme identifikovali nápis „olej a čerstvá myrha,“ ktorý patril medzi najčastejšie zaznamenané suroviny. Stojí za zmienku, že okraje už spomínaných kvapkovitých nádob boli často pokryté vrstvami strúchniveného plátna, ktoré asi pôvodne chránilo obsah pred znečistením. K zriedkavým nálezom patrili malé fajansové poháriky so zvyškami veľmi aromatickej živice na dne a vnútorných stenách a pásikmi plátna, silne impregnovaného olejom, alebo živicom.

V strednej časti depozitu patrili k najčastejším komoditám rôzne druhy jemného plátna, ktoré sme našli jednak fyzicky, vo fragmentárnom stave, v množstvách nádob a malých pohárikov, ale hlavne v nápisoach, šlo o typy *džeba* a *menechet*. Používali sa na ovíjanie tela mŕtveho, keď už práce na konečnej úprave tela značne pokročili, telo bolo dostatočne vysušené balíčkami nátronu, omyté, zbavené vnútorností, navoňané olejom a myrhou. K uvedeným typom plátna sa vzťahujú 40.-52. deň mumifikácie. Tieto dni sa dosiaľ na nádobách zo spojovacej chodby nevyskytovali a jedinečným spôsobom zaplnili časovú medzeru medzi 32. a 60. dňom, ktoré sme už identifikovali. Máme tak k dispozícii pomerne kompletnú sadu údajov od 24. dňa cez 28.-32.-40.-44.-52.-60. až po 63. deň balzamovania, s ktorým sa dá približne určiť postup balzamovačov pri balzamovaní, pretože nesmieme zabúdať, že samotný proces balzamovania nebol iba čisto fyzickou záležitosťou očistenia tela, ale sprevádzali ho i zložité a časovo náročné náboženské rituály, takže prítomní boli okrem balzamovačov i príslušní kňazi („kňaz predčítateľ“ – *cherej-chebet* a „predstavený

tajomstva“ – *cherej sešta*), ktorí sprevádzali každý úkon recitáciou príslušného náboženského textu.

Vysoké spoločenské postavenie Menechibnekona mu nesporne umožnilo ten najkvalitnejší spôsob balzamovania s použitím najdrahších surovín a v neobmedzenom množstve, ale nález výlevky medeného klystíru, ktorý sa používal na vymývanie vnútorností, bez toho, aby sa vybrali, by hovoril o menej nákladnom, strednom spôsobe balzamovania. V poslednej, najvzdialenejšej chodbe celého depozitu boli tiež uložené amfory, tieto obsahovali zväčša jemné piliny, keramiku, ale i fajansové poháriky. K prekvapeniam patrili amfory z oblasti Sýropalestiny, s pomerne rozsiahlym fénickým a aramejským nápisom, opäť ale sekundárne použité, ako predtým amfory zo Samu. Žiaľ nenašli sme vrecká s nátronom (*chesemen*), ktoré sa v tejto časti, kde boli uložené veci zo začiatku balzamovania, mali nachádzať. Pre ne bol snáď určený súbor obrovských štvor-uchých amfor, až 70-75 cm vysokých, s týmto typom sme sa dosiaľ na celom pohrebisku nestretli; mali by pojať cca 260-270 kg nátronu, potrebného na kvalitné mumifikovanie jednej osoby, ktorým sa pôvodne vyplňali brušné a hrudné dutiny a obkladalo sa ním celé telo, aby za dobu približne 30-35 dní primerane dehydratovalo, strácajúcu vláčnosť kože pomohli vrátiť vzácne a drahé oleje.

Aké závery môžeme vyvodiť z údajov, ktoré nám nechali starí Egypťania v depozite patriacom Menechibnekonovi?

Najnižší získaný údaj je „1.“ a je súčasťou nie celkom identifikovaného nápisu na malom viečku od kamennej nádoby na vonné oleje, pokrytom impregnovaným plátnom, tieto mohli byť aplikované v brušnej dutine, po vybratí vnútorností, pred vkladáním balíčkov nátronu a myrhy dovnútra a okolia tela, ktoré keď malo poriadne vyschnúť, muselo sa pod balíčkami strácať. Pre 24. deň zmieňujú nápisy červené plátno a balíčky [nátronu]. Už nasledujúci časový údaj 28. deň spomína živicu a čerstvú myrhu, v oboch prípadoch sa jedná o vonné látky, ktoré mali eliminovať nepríjemný hnilobný zápach šíriaci sa z múmie. Rôzne druhy jemného plátna a obvinadiel sa objavujú vo veľkom množstve od 40. až po 52. deň. Po vysušení tela, ktoré trvalo asi 30-35 dní sa pristúpilo k jeho dôkladnému omytiu, aby sa zbavilo zvyškov nečistôt, nátronu a eventuálne látok, do ktorých bol zabalený a následne dochádza k vypchávaniu vnútorných dutín balíčkami, či pruhmi látok tak, aby čo najviac vyplnili priestor vzniknutý vybraním vnútorností, potom nastalo pomerne dlhé obvíjanie tela a končatín do jemných látok, nasýtených živicom. Týmto spôsobom jednak látky získali príjemnú vôňu a tiež dostatočnú pružnosť. V 60. až 63. dni sa používajú opäť vonné látky živica a myrha, ale tiež zelené líčidlo na oči, všetky tieto suroviny sa používali na záverečnej skrášľovacej úprave múmie, tesne predtým, ako opustila dielňu a bola vrátená pozostalým

k uloženiu do už pripravenej kamennej hrobky. V 53., 60. a 63. dni sa spomína červené plátno detí Hórových, ktorými boli Amset, ochraňujúci pečeň, Duamutef – pľúca, Hapi – slezinu a Kebehsenuf – črevá, to sa vzťahuje k balzamovaniu vnútorností a ich uloženiu do štyroch príslušných kanop. Tieto sa ukladali do pohrebnej komory, do malých ník v blízkosti sarkofágu. Zdá sa, že vnútornosti vybrané obyčajne z brušnej dutiny na samom začiatku celého procesu, a upravované zvlášť, sa balzamovali až úplne na záver! V pohrebnej komore sme nenašli ani ich zlomok, iba viečko z jednej z nich v prístupovej šachte. Mohli ho tu pohodiť zlodeji spolu s vešebtom a hlineným modelom lode. Po celom procese, ktorý zdá sa, nepresiahol 70 dní, si múmiu odviezla rodina, o ktorej žiaľ nemáme podrobnejšie informácie; nakoniec zádušní kňazi previedli na múmii pred jej vložením do hrobky nevyhnutný obrad otvárania úst, ktorý obnovil v tele všetky životné funkcie.

Odporúčaná literatúra

- BAREŠ, L. and SMOLÁRIKOVÁ, K., *The shaft tomb of Iufaa – Vol. I: Archaeology*, Český egyptologický ústav, Praha, 2008.
- BAREŠ, L. and SMOLÁRIKOVÁ, K., *The shaft tomb of Menekhibnekau – Vol. I: Archaeology*, Český egyptologický ústav, Praha, 2011.
- BAREŠ, L., COPPENS, L. and SMOLÁRIKOVÁ, K. (eds.), *Egypt in Transition. Social and Religious Development of Egypt in the First Millennium BC*, Karlova Univerzita v Praze, Praha, 2010.
- COPPENS, L. and SMOLÁRIKOVÁ, K., *Abusir XX. Lesser Late Period Tombs at Abusir. The Tomb of Padihor and the Anonymous Tomb R3*, Český egyptologický ústav, FF UK v Praze, Praha, 2009.
- JANÁK, J. and LANDGRÁFOVÁ, R., „Návod na výrobu mumie. Texty z depozitu balzamovačů v šachtové hrobce generála Menechibnekona“, in: V. Dulíková et al. (eds.), *Pražské egyptologické studie* roč. VII, 2010, s. 68 – 71.
- SMOLÁRIKOVÁ, K., *Saite forts in Egypt. Political-military history of the Saite Dynasty*, Český egyptologický ústav, Praha, 2008.
- SMOLÁRIKOVÁ, K., „Depozit balzamovačů u Menechibnekonovy šachtové hrobky“, in: V. Dulíková et al. (eds.), *Pražské egyptologické studie* roč. VI, 2009, s. 5 – 7.